INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA AXLOQ KONSEPTINING VERBALIZATSIYASI: LEKSIK, FRAZEOLOGIK VA METAFORIK DARAJALAR

Normatova Nozimaxon Shukirilla qizi
Andijon davlat chet tillari instituti magistranti
Ilmiy rahbar: PhD, dotsent D.A. Amanbayeva
https://doi.org/10.5281/zenodo.24318077

Annotatsiya. *Tezisda axloq konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi verbalizatsiyasi leksik-semantik, frazeologik-paremiologik va metaforik darajalarda qiyosan tahlil qilinadi. Tahlil izohli lug‘atlar hamda 30 ta ingliz va 32 ta o‘zbek ibora, barqaror birikma va maqoldan iborat korpusga asoslangan. Natijalar ikki tilda umumiy semantik asos bilan birga leksik maydon tuzilishi, diniy va jamoaviy mazmunning ifodalanishi hamda ustuvor metaforik modellar jihatidan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.*
Kalit so‘zlar: *axloq, konsept, verbalizatsiya, lingvokulturologiya, konseptual metafora, frazeologizm, maqol, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Lingvokulturologiyada til xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini saqlovchi vosita sifatida o‘rganiladi, konsept esa inson ongidagi, madaniy jihatdan boyitilgan bilim birligi sifatida qaraladi [1; 2]. Qadriyatlar tizimida axloq alohida o‘rin tutadi, biroq axloqiy tushunchalarning nomlanishi, tuzilishi va nutqda ifodalanishi madaniyatdan madaniyatga o‘tganda sezilarli o‘zgaradi. A. Wierzbicka ko‘rsatganidek, tashqaridan bir-biriga mos ko‘rinadigan so‘zlar ham o‘z lingvomadaniyatida alohida ma’no va baholash tusiga ega bo‘ladi [3]. Masalan, o‘zbek tilidagi *nomus* so‘zining ingliz tilida bir so‘zli ekvivalenti yo‘q, ingliz lingvomadaniyatidagi shaxsiy daxlsizlik (*privacy*) qadriyatiga to‘liq mos ifoda esa o‘zbek tilida uchramaydi. O‘zbek tilshunosligida konsept va antropotsentrik yondashuv masalalari [4], ingliz va o‘zbek tillarida yaxshilik va yomonlik konseptlari [5] o‘rganilgan, biroq axloq konseptining ikki tildagi leksik, frazeologik va metaforik ifodalanishini yaxlit tizim sifatida qiyosan tadqiq etish hali yetarli emas.

Tadqiqotning maqsadi axloq konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi verbalizatsiyasida umumiy va milliy-madaniy xususiyatlarni uch darajada, ya’ni leksik-semantik, frazeologik-paremiologik va metaforik darajada aniqlashdan iborat. Leksik tahlilda Oxford Learner’s Dictionaries (OLD) va Merriam-Webster onlayn lug‘atlari [6; 7] hamda «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» [8] ta’riflaridan foydalanildi. Frazeologik va paremiologik korpusni 30 ta ingliz va 32 ta o‘zbek ibora, barqaror birikma va maqol tashkil etadi; ular yuqoridagi lug‘atlar, shuningdek maqol va frazeologizmlar to‘plamlaridan [9; 10; 11] tanlab olinib, yetti mavzuviy guruhga bo‘lingan. Tahlilda tavsifiy va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlar, komponent (semantik) tahlil, konseptual metafora nazariyasi [12; 13] hamda metaforik birliklarni aniqlashning moslashtirilgan MIP tartibi [14] qo‘llanildi.

Leksik darajada ingliz tilidagi maydon ko‘p markazli: u etimologiyasi turlicha uchta qatlamga tayanadi, ya’ni odat va me’yor (*moral*, *ethics*), kuch va butunlik (*virtue*, *integrity*), ichki bilim va to‘g‘rilik (*conscience*, *righteousness*). Izohli lug‘atlarda bu leksemalar bir-biri orqali izohlanadi (masalan, OLD lug‘atida *morality* uchun sinonim sifatida *ethics* berilgan), diniy mazmun esa ta’riflarda asosan *righteousness* so‘zida saqlangan [6; 7]. O‘zbek tilida maydon yadro–komponent–periferiya tuzilishiga ega: yadroda *axloq*, tarkibiy komponentlarda *vijdon*, *nomus*, *iymon*, *insof*, *or*, periferiyada *odob*, *hayo*, *uyat*, *andisha*, *halollik*, *hurmat* joylashadi. R. Shweder tasnifidagi uch axloqiy yo‘nalish, ya’ni avtonomiya, jamoa va ilohiylik [15] bilan solishtirilganda (tadqiqotchi talqini), ingliz maydonida avtonomiyaga yaqin birliklar (*conscience*, *integrity*, *virtue*) ustun, o‘zbek maydonida esa uchala

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yo‘nalish ham alohida leksemalar bilan nomlangan: avtonomiya — *vijdon*, jamoa — *nomus*, *or*, *hurmat*, ilohiylik — *iymon*, *hayo*. Demak, ikki tilning umumiy tomoni yaxshi–yomon baholash asosi, ichki hukm tushunchasi (*conscience*, *vijdon*) hamda fazilat–illat qarama-qarshiligi bo‘lsa, xos tomoni shundaki, o‘zbek tilida jamoaviy va diniy komponentlar alohida leksemalar bilan nomlangan, ingliz tilida esa maydon shaxsiy hukm va shaxs sifati atrofida to‘plangan.

Frazeologik va paremiologik darajada ingliz birliklarining 20 tasi (30 tadan) javobgarlik va hukm, yo‘ldan ozish va qaytish hamda fazilat atrofida to‘plangan, o‘zbek birliklarining 22 tasi (32 tadan) esa kattalar, ota-ona, qo‘shni va mehmon oldidagi burch, fazilat va halollik atrofida. Diniy leksemali birliklar o‘zbek korpusining 21,9 foizini, ingliz korpusining 10,0 foizini tashkil etadi, ammo farq faqat miqdorda emas: ingliz birliklarida diniy meros asosan Muqaddas Kitobga qaytuvchi obrazlar shaklida saqlangan va Xudo nomi ko‘pincha tilga olinmaydi (*to cast the first stone*), o‘zbek birliklarida esa Xudo ijtimoiy burch va va’daning kafili sifatida xalq hikmati tarkibiga bevosita kiritilgan (*Ota rozi — Xudo rozi*). Solishtirma tahlilda 11 juftlik ajratildi, ulardan 2 tasi to‘liq, 5 tasi qisman ekvivalent, qolgan 4 tasi esa funksional, mavzuviy yoki kod darajasidagi yaqinlikka tayanadi: umumiy axloqiy ma’no ikkala tilda mavjud bo‘lsa-da, uning ifodalanish obrazi va asosi ko‘pincha turlicha.

Metaforik darajada ikkala korpusda ham birliklarning deyarli bir xil ulushi (ingliz tilida 86,7%, o‘zbek tilida 87,5%) metaforik yoki obrazli, ya’ni farq obrazlilik darajasida emas, obrazlar tarkibida. Yo‘l, poklik, yuz, huquqiy-iqtisodiy qiymat va dehqonchilik modellari ikkala tilda ham uchraydi (ingliz birliklarining 56,7%, o‘zbek birliklarining 28,1%), ammo ularning ichida ustuvor jihatlar farqlanadi: ingliz materialida poklik qo‘l va javobgarlik bilan (*to keep one’s hands clean*), o‘zbek materialida esa ko‘ngil va vijdon bilan bog‘langan. Faqat ingliz korpusiga xos modellar (balandlik, tosh va shisha, kitob) ingliz birliklarining 23,3 foizini, faqat o‘zbek korpusiga xos modellar (ilohiy kafillik, oziq-ovqat, qarindoshlik va jamoa, tana holati) esa o‘zbek birliklarining 50,0 foizini tashkil etadi. Bunday farqlarni Z. Kövecses ko‘rsatgan sabablar, ya’ni farqli tajriba va farqli kognitiv ustuvorlik [13] bilan izohlash mumkin.

Natijalar axloq konseptining uch qatlamli modelini qisman tasdiqlaydi. Umumbashariy yadroga yaxshi–yomon baholash, ichki hukm tushunchasi (*conscience*, *vijdon*) hamda yo‘l, poklik va dehqonchilik modellari kiradi; madaniy ustuvorlik qatlami ingliz materialida shaxsning harakati, javobgarligi va mavqeida, o‘zbek materialida esa munosabatlar, ko‘rinadigan sha’n va ilohiy kafillikda ifodalanadi; milliy-madaniy periferiyani ekvivalentsiz birliklar va lakunalar (*nomus*, *privacy*) tashkil etadi. Korpus kichik va maqsadli tanlangan, o‘zbek korpusida maqollar ulushi yuqori (32 tadan 21 tasi, ingliz korpusida 30 tadan 12 tasi), kodlash esa bir tadqiqotchi tomonidan bajarilgan; shu sababli aniqlangan farqlar statistik isbot emas, balki keyingi tadqiqotlarda sinaladigan gipoteza sifatida qaraladi. Natijalardan lingvomadaniy kompetensiyani shakllantirishda, maqol va madaniy jihatdan yuklangan axloqiy atamalarni tarjima qilishda hamda ikki tilli lug‘atlar tuzishda foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.
3. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
5. Qo‘chqarova O. Ingliz va o‘zbek tillarida “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlarining xususiyatlari // O‘zMU xabarlari. Filologiya turkumi. – 2024. – № 1/6. – B. 321–323.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

6. Oxford Learner’s Dictionaries. – URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com (kirilgan sana: 04.11.2026).
7. Merriam-Webster Online Dictionary. – URL: https://www.merriam-webster.com (kirilgan sana: 04.11.2026).
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. The Oxford Dictionary of Proverbs / Ed. J. Speake. 5th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
10. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
11. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
13. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
14. Pragglejaz Group. MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse // Metaphor and Symbol. – 2007. – Vol. 22, No. 1. – P. 1–39.
15. Shweder R.A., Much N.C., Mahapatra M., Park L. The “big three” of morality (autonomy, community, divinity) and the “big three” explanations of suffering // Morality and Health / Eds. A.M. Brandt, P. Rozin. – New York: Routledge, 1997. – P. 119–169.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.